

JACEK WOŹNY

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz

ORCID: 0000-0001-5666-4269

Archeologia i film. Od filmowej archeologii do archeologii mediów

Wstęp

Przystępując do analizy relacji zachodzących między pojęciami archeologii i filmu, rozpoczynamy swoją wędrówkę poznawczą od przeglądu stron Internetu, które oba te pojęcia zawierają w swoich tytułach. Okazuje się, że mamy do dyspozycji katalog fabularnych dzieł filmowych niemających nic wspólnego z uprawianiem archeologii jako nauki. Na stronie o nazwie *Filmaster* znajdujemy tak klasyczne, wysokobudżetowe tytuły, jak: *Poszukiwacze Zaginionej Arki* (1981, reż. S. Spielberg), *Indiana Jones i Świątynia Zagłady* (1984, reż. S. Spielberg), *Indiana Jones i Ostatnia Krucjata* (1989, reż. S. Spielberg), *Indiana Jones i Królestwo Kryształowej Czaszki* (2008, reż. S. Spielberg), *Piramida* (2014, reż. G. Levasseur) czy *Wykopaliska* (2021, reż. S. Stone)¹. Jedyny wniosek z powyższego zestawienia sprowadza się do konkluzji, że archeologia stanowi doskonałą inspirację dla twórców filmowych, zwłaszcza w gatunku przygody i fantazji. Z drugiej strony, tego rodzaju produkcje filmowe przyczyniły się do ukształtowania stereotypowego wizerunku archeologa w kulturze współczesnej jako tytułowego Indiany Jonesa lub Lary Croft z filmu *Lara Croft: Tomb Raider* (2001, reż. S. West)².

Jak stwierdza Michał Pawleta, „odległa przeszłość oraz wizerunek archeologii funkcjonują w ramach kultury popularnej na zasadzie pewnych ikon bądź stereotypowych czy uproszczonych schematów [...]”. Wizerunek archeologii, obecny w kulturze popularnej, ma jednak niewiele wspólnego z rzeczywistością zawodu archeologa; jest on nie tyle

¹ Filmy w gatunku: Archeologia, <https://filmaster.com/tag/archeologia/> [dostęp: 01.03.2023].

² *Lara Croft: Tomb Raider*, <https://filmaster.com/film/lara-croft-tomb-raider/> [dostęp: 01.03.2023].

dziełem samych archeologów, co raczej wytworem mediów: filmów, prasy, książek czy gier komputerowych. Wielu badaczy uważa, że jest on stereotypowy oraz krzywdzący, co więcej, wypaczający rzeczywistość [...]. Z drugiej strony, posiada on określone zalety, bowiem decyduje o atrakcyjności archeologii w kulturze i prowadzi do ugruntowania jej pozytywnego wizerunku [...]. Umożliwia bowiem archeologii dobre społeczne funkcjonowanie, zachęca ludzi do poznawania przeszłości, kształtuje przychylne nastawienie społeczeństwa, szczególnie inwestorów, do pracy archeologów i ułatwia zdobycie funduszy na badania”³.

Artykuł o relacjach między archeologią i filmem stanowi próbę ukazania różnorodnych aspektów tego zagadnienia z wykorzystaniem metod historycznych, porównawczych i antropologicznych, podporządkowanych hermeneutycznemu wyjaśnieniu problemu badawczego. Jak postaramy się wykazać, oprócz filmowych fantazji archeologicznych, występują przykłady rzetelnego obrazowania archeologii w filmie fabularnym, jeszcze doskonalsze zaś w filmach dokumentalnych. Najdalej posunięta jest (nie)oczywistość tych relacji w przypadku funkcjonowania archeologicznej metafory przeszłości różnych dziedzin kultury. Okazuje się wówczas, że pojęcia „filmu archeologicznego” i „archeologii filmu” są bardziej od siebie odległe niż archeologia paleolitu i archeologia nowożytności. Dobór przykładów z zakresu filmów fabularnych oraz filmów dokumentalnych zawężony został ograniczeniami objętości tekstu oraz, według autora, ich reprezentatywnością dla problemu badawczego archeologia a film, rozpatrywanego z perspektywy archeologa, a nie filmoznawcy.

Film fabularny i archeologia

W filmie fabularnym wyobrażenie historii ściśle wiąże się z fantazją twórcy. Często historyczne fakty stają się jedynie tłem wydarzeń fikcyjnych lub całkowicie podlegają innowacjom artystycznym. Każda konwencja konstrukcji historycznej nieuchronnie modeluje obraz przeszłości⁴. Refleksja nad filmem, koncepcją kina i obrazu staje się

³ M. Pawleta, *Obrazy przeszłości w narracjach współczesności*, w: *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, Poznań 2012, s. 1130–1131.

⁴ M. Piotrowska, *Rola i znaczenie filmu w popularyzacji historii a kształtowanie społecznej świadomości historycznej*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ, Nauki Humanistyczne”, T. 3: 2016, nr 14, s. 69.

określoną wizją świata członków kultury, którzy biorą udział w jej audiowizualnym wymiarze, stanowiącym często obraz ich pamięci. Dlatego twórcy nie tylko opowiadają o historycznych epizodach kulturowej rzeczywistości, ale także współtworzą ją za pomocą gier z widzem, wykorzystując symbole i metafory, których język może być zrozumiany przez daną społeczność. Niekiedy są to filmy o wymowie globalnej (na przykład *Troja* w reżyserii W. Petersena z 2004 r.), innym razem obrazy ukazujące lokalne zjawiska. Filmowa wizualizacja historycznej sytuacji najczęściej jest zbieżna z jej wyobrażeniem społecznym, charakterystycznym dla danej zbiorowości. Dzieło zazwyczaj przedstawia fragment kulturowej rzeczywistości, odwołującej się do doświadczenia historii. Z tej perspektywy warto zapytać, na ile dany obraz jest zbieżny z doświadczeniem społecznym, w którego ramach powstał⁵.

Wyobrażenie archeologii w filmie fabularnym stanowi także wyraz społecznego oczekiwania na wielkie odkrycia, bohaterskich odkrywców i niezwykłą prehistorię⁶. Problem ten ma jednak kilka odcieni, uzależnionych od stopnia zgodności z ustaleniami naukowymi. Pierwszy przypadek obejmuje zupełne oderwanie od realizmu w stronę fantazji. Drugi rodzaj dzieł filmowych wykorzystuje dostępne ustalenia naukowe, lecz przedstawia fikcyjne wydarzenia. Trzecia odmiana filmów fabularnych stanowi ekranizację wydarzeń, które nastąpiły w rzeczywistości. Podział ten można rozwinąć na wybranych przykładach. Ponieważ najdawniejsze dzieje pozbawione są źródeł pisanych, obrazy filmowe na ich temat najczęściej są artystycznymi wizjami reżyserów i scenografów, klasyfikowanymi do gatunku *science fiction*. Obecność odniesień naukowych stanowi element odróżniający *science fiction* od opowieści grozy czy *fantasy*⁷. Nie jest łatwo analizować relacje archeologii i filmu w takim kontekście, jednak należy pamiętać, że obrazy te kształtują potoczne wyobrażenia o archeologii wśród widzów. W przypadku *Poszukiwaczy Zaginionej Arki* film w polskich kinach oglądało blisko 10 milionów osób⁸. W kręgu światowej kinematografii do bardziej znanych dzieł o odległej, fantastycznej przeszłości człowieka,

⁵ Ibidem, s. 75.

⁶ M. Pawleta, op. cit., s. 1124–1126.

⁷ K. Loska, *Encyklopedia filmu science fiction*, Kraków 2004, s. 51.

⁸ Filmy z największą widownią w polskich kinach, <http://boxoffice-bozg.pl/filmy-z-najwieksza-widownia-w-polskich-kinach-w-latach-80/> [dostęp: 01.03.2023].

zaliczają się dwa filmy o analogicznych tytułach *Milion lat przed naszą erą*. Pierwszy z nich, w reżyserii Hala Roacha, powstał w Stanach Zjednoczonych już w 1939 roku. Jego *remake* wyreżyserował brytyjski reżyser Don Chaffey w 1966 roku. Oba filmy opowiadają o czasach, gdy na naszej planecie obok dinozaurów bytowali pierwotni ludzie. W romantyczną historię o miłości praprzodków człowieka wplecione zostały sceny walki o przetrwanie i budowanie struktur społecznych, zagrożonych nieustannie przez wielkie gady i inne zwierzęta, których wiek określa się dziś na 250–60 mln lat⁹. Jak pisze Krzysztof Loska na temat filmu: „prehistoria [...] to temat, który powraca zarówno w opowieściach rozgrywających się w czasach prehistorycznych (*Milion lat przed naszą erą*, *Walka o ogień*), jak i w opowieściach o fantastycznych podróżach w poszukiwaniu zaginionych krain (*Zaginiony świat*, *Wyprawa w przeszłość*)”¹⁰. Dzieła filmowe o podobnej treści, bagatelizujące naukowy obraz pradziejów, nie są wyłącznie elementem kultury popularnej. Przedstawiony w nich fantastyczny obraz odległej przeszłości konsoliduje poglądy antyewolucjonistyczne i promuje nienaukową teorię kreacjonizmu, głoszącego pogląd, że człowiek i wszelkie życie na Ziemi zostały stworzone w swojej pierwotnej formie przez siłę nadprzyrodzoną równocześnie, zatem pierwsi ludzie mogli egzystować według kreacjonistów obok wymarłych już wielkich gadów i ssaków¹¹.

Inaczej przedstawione są początki ludzkiej kultury w filmach fabularnych, których twórcy starali się wykorzystać aktualną wiedzę naukową na ten temat, choć nadal za pomocą fikcyjnych opowieści i bohaterów. Najlepszym przykładem tego rodzaju filmu jest *Walka o ogień* (1981, reż. J.-J. Annaud). Film rozpoczyna się sekwencją pokazującą dziki, zwierzęcy świat sprzed 80 tys. lat: kamera wolno przesuwa się po nocnym, jakby wymarłym pejzażu, by nagle zatrzymać się na nieoczekiwanym znaku istnienia... ognisku płonącym w mroku. *Walka o ogień* to brawurowa rekonstrukcja świata, który był niemym świadkiem przeistoczenia się archaicznego praprzodka w pierwszego człowieka rozumnego z gatunku *homo sapiens*. Tytułowy ogień jest nie tylko oznaką życia, ale też świadectwem narodzin prymitywnej kultury. Rzeczywistość bohaterów jest pełna atawistycznego strachu

⁹ K. Loska, op. cit., s. 305.

¹⁰ Ibidem, s. 62.

¹¹ J.W.G. Johnson, *Na bezdrożach teorii ewolucji*, tłum J. Kempki, Warszawa – Struga 1989, s. 65–94.

i ciągłej walki, nieustannego zmagania się z naturą i wrogimi plemionami¹². W filmie obok siebie egzystują przedstawiciele gatunku *homo sapiens* i neandertalczyki, co w świetle najnowszych ustaleń genetyki ewolucyjnej jest właściwym poglądem. Wyniki długoletnich badań zespołu paleoantropologów z Lipska pod kierunkiem Svante Pääbo (oraz Richarda Greena z Uniwersytetu Kalifornijskiego) stwierdziły zgodność genomu neandertalczyka z *homo sapiens* aż w 99,7 proc. Z kolei badania kości neandertalczyka z jaskini Vindija w Chorwacji (sprzed 38 tys. lat) udowodniły możliwość jego krzyżowania się z *homo sapiens*. Aktualne ustalenia wykazują także, iż neandertalczyki mają więcej cech wspólnych z ludźmi spoza Afryki (Europejczycy i wschodni Azjaci) niż pochodzącymi z Czarnego Kontynentu¹³.

Najbardziej obiektywne relacje pomiędzy filmem fabularnym a archeologią występują w filmach ekranizujących prawdziwe wydarzenia historyczne. Tego typu dzieła nie dotyczą prehistorii *sensu stricto*, ale badań archeologicznych i ich autorów. Najnowszym przykładem jest film fabularny *Wykopaliska* (2021, reż. S. Stone), opowiadający o odkryciu przed II wojną światową słynnego królewskiego pochówku z VII wieku w Sutton Hoo, na terenie wschodniej Anglii¹⁴. W 1938 roku Edith Pretty (Carey Mulligan) postanowiła, że kopce znajdujące się na jej ziemi koło Ipswich powinny zostać przebadane. Zatrudniła miejscowego archeologa Basila Browna (Ralph Fiennes). Brown i jego współpracownicy najpierw otworzyli trzy małe kopce – wszystkie splądrowane w starożytności. W kolejnym sezonie wyeksplorowali duży kurhan. Okazało się, że wewnątrz znajdowała się drewniana łódź długości 27 m, z komorą grobową pośrodku. W ciągu kolejnych tygodni odkryto najrozmaitsze przedmioty, w tym metalową broń, zbroję, biżuterię, srebrne i brązowe naczynia oraz inne luksusowe przedmioty – w sumie 263 zabytki. Grobowiec datowano na początek VII wieku. Następne wykopaliska ujawniły bogate pochówki w innych pobliskich kurhanach, co świadczy o tym, że w Sutton Hoo znajdowała się nekropolia miejscowej anglosaskiej elity społecznej¹⁵. Film *Wykopaliska* na

¹² *Walka o ogień*, <https://www.cda.pl/video/110546119d> [dostęp: 02.03.2023].

¹³ Archeolog genomu: Svante Pääbo, <https://scienceinschool.org/pl/article/2012/paabo-pl/> [dostęp: 02.03.2023].

¹⁴ *Wykopaliska (The Dig)* – jak to było z odkryciem w Sutton Hoo?, <https://archeologia.com.pl/wykopaliska-the-dig-historia-sutton-hoo/> [dostęp: 02.03.2023].

¹⁵ P.G. Bahn, *Archeologia. Przewodnik*, tłum. R. Oracz, Warszawa 2004, s. 320.

tle historii stanowiska ukazuje relacje między jego badaczem i właścicielką terenu wykopalisk, dlatego określono go jako pierwszy „archeologiczny melodramat”¹⁶.

Film dokumentalny i archeologia

„Wiara w rzeczywistość” i „wiara w obraz” to dwa wyznaczniki kształtujące pamięć zbiorową społeczeństwa. Owe hasła tworzą dwubiegunowość oddziaływania żywego obrazu na współczesną kulturę. Film jest wyrazem i efektem gry kulturowej prowadzonej za pomocą środków owej kultury w ramach społecznych interakcji. Staje się on nowym sposobem refleksji nad przeszłością. Dlatego film awansuje dziś do rangi metafory w funkcji źródła historycznego. Służy on jako atrakcyjna ilustracja przeszłości już wcześniej opowiedzianej bądź napisanej przez historyka¹⁷. Refleksje nad rolą filmu w popularyzacji historii adekwatne są również dla archeologii. Tym bardziej że większość badanych stanowisk archeologicznych dostępna jest wyłącznie dla naukowców, a zabytki z nich wydobyte oglądać można dopiero po odpowiednim opracowaniu i konserwacji w salach muzealnych. Wynika z tego wielka rola społeczna archeologicznych filmów dokumentalnych¹⁸.

Emocjonalny stosunek do archeologii w filmie nie dotyczy tylko „archeologicznego melodramatu” w fabularnych *Wykopaliskach* (2021, reż. S. Stone), ale można go odczytać w brzmieniu tytułu wybitnego, artystycznego, pełnometrażowego dokumentu *Jaskinia zapomnianych snów* (2011, reż. W. Herzog). Film Wernera Herzoga zrealizowano we wnętrzach jaskini Chauveta, groty skalnej w miejscowości Combe d’Arc (departament Ardèche) we Francji. Została odkryta w 1994 roku przez Jean-Marie Chauveta i nazwana tak ku jego czci. Należy do największych i najstarszych jaskiń z paleolitycznymi malowidłami i rytami skalnymi. Tematyką przedstawień są odciski (negatywy i pozytywy) dłoni ludzkich oraz przedstawienia fauny górnego paleolitu. Różnią się one zasadniczo od większości malowideł i rytów sztuki franko-kantabryjskiej, ponieważ przedstawiają głównie zwierzęta drapieżne i niebezpieczne dla człowieka. Są to nosorożce, lwy i niedźwiedzie

¹⁶ *Wykopaliska* (2021) – recenzja filmu, <https://upflix.pl/aktualnosci/wykopaliska-2021-recenzja-filmu-2021-01-30> [dostęp: 02.03.2023].

¹⁷ M. Piotrowska, op. cit., s. 60.

¹⁸ M. Pawleta, op. cit., s. 1126.

jaskiniowe. Ponadto występują malowidła koni, bizonów, turów, jeleni, koziorożców i mamutów. Niektóre mieszczą się wysoko w niedostępnych ścianach komór. Malowidła wykonywano czerwoną i czarną farbą. Zachowane zwęglone fragmenty pochodni pozwoliły wykonać datowania metodą radiowęglową. Uzyskane wyniki radykalnie zmieniły dotychczasowe poglądy o rozwoju sztuki paleolitycznej¹⁹. Słynne stanowiska z Lascaux i Altamiry okazały się prawie dwukrotnie młodsze. Wiek węgla drzewnych z jaskini Chauveta wynosił od 35 000 do 37 000 lat, dowodząc tego, jak bardzo złożona i rozwinięta mogła być sztuka kultury oryńskiackiej, tworzona przez ówczesnego *homo sapiens*²⁰. Francuskie władze zaraz po odkryciu jaskini zdecydowały o zamknięciu jej dla zwiedzających, by chronić malowidła przed zniszczeniem. Obok jaskini powstał budynek, w którym stworzono kopię jaskini. Prace budowlane i wykończeniowe trwały trzy lata i kosztowały ok. 45 mln euro. Replika jaskini została otwarta 25 kwietnia 2015 roku²¹.

Ze względu na brak możliwości oglądania oryginalnych malowideł w jaskini Chauveta, poświęcony jej film W. Herzoga ma szczególną wartość artystyczną, społeczną i poznawczą. Oddziałuje także na emocje widzów, co przybliży jedna z recenzji filmu przygotowana przez Michała Walkiewicza. „Herzoga interesują wyłącznie duchy. Pyta nieustannie, czym była dla praczłowieka natura i w jaki sposób praczłowiek interpretował jej «wielkie milczenie» (chóralno-misteryjna muzyka mówi właściwie sama za siebie). Nie znajduje odpowiedzi, bo to przecież niemożliwe, zaś kolejne hipotezy układa w [...] *quasi*-naukowy wykład z antropologii. Gdy w kluczowej scenie jeden z badaczy zarzuca Herzoga faktami oraz cyframi dotyczącymi prehistorycznych «artystów», reżyser pyta swoim [...] głosem: «Ale o czym śnili?»» [...]. Podróż do jaskini Chauveta warto mimo wszystko odbyć. Trójwymiarowy obraz nie oferuje wprawdzie wielkich, eskapistycznych atrakcji, ale dysonans między najstarszą sztuką znaną ludzkości a najnowocześniejszą technologią wykorzystaną do jej zbadania to już całkiem dobry powód. «Upozowana» na pradawne miejsce kultu i świętą ziemię jaskinia nadaje się na filmowego bohatera. Sam Herzog upatruje zresztą w malowidłach prapoczątków ruchomych obrazów. I gdyby za sprawą

¹⁹ M. Brezillon, *Encyklopedia kultur pradziejowych*, tłum. J. Gąsowski Warszawa 2001, s. 53–54.

²⁰ G. von Petzinger, *Pierwsze znaki. Najstarsze symbole świata*, tłum. A. Szurek, Kraków 2018, s. 160.

²¹ *Jaskinia Chauveta*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Jaskinia_Chauveta [dostęp: 03.03.2023].

autotematycznych fascynacji poszedł tym tropem, jego film byłby czymś więcej niż relacją z zapomnianej świątyni sztuki”²².

Na terenie ziem polskich zarejestrowano do dziś ok. 400 tys. stanowisk archeologicznych²³. Filmy dokumentalne na ich temat nie są liczne. Należy do nich m.in. *Karpacka Troja* (2010, reż. Z. Cozac), poświęcona grodowi z epoki brązu i skansenowi w Trzcinicy w województwie podkarpackim. Ten sam reżyser zrealizował również inne archeologiczne filmy dokumentalne z elementami fabularyzacji, dotyczące głównie początków Polski: *Wyspa władców* (2012), *Krzyż i korona* (2016), *Miasto zatopionych Bogów* (2013), *Tajemnice początków Polski* (2014) oraz *Z otchłani pradziejów* (2019)²⁴. Film dokumentalny *Karpacka Troja* przedstawia fabularyzowaną, uzgodnioną z archeologami, historię kolejno wznoszonych w Trzcinicy grodów. W początkach XIX wieku odkryto tu trzy bożyszcza pogańskie. Na miejsce to badacze starożytności zwrócili szczególniejszą uwagę już w XIX wieku, a w XX wieku prace wykopaliskowe miały tu miejsce wielokrotnie. Pierwsze profesjonalne badania przeprowadziła tu w 1957 roku Karpacka Ekspedycja Archeologiczna kierowana przez Andrzeja Żakiego. W roku 1958 i 1962 badaniami wykopaliskowymi kierował archeolog Antoni Kunysz. Potwierdzono istnienie grodziska wczesnośredniowiecznego i odkryto zabytki, które datowano na inne okresy pradziejów. Później obecność wśród nich fragmentów ceramiki kultury mierzanowskiej stwierdził Michał Parczewski, a kultury Otomani-Füzesabony Jan Gancarski. Sławę Trzcinicy i rewelacyjne wyniki naukowe przyniosły badania prowadzone przez Jana Gancarskiego w latach 1991–1998 i 2005–2009. Objęły one łącznie ponad 20 arów powierzchni obiektu i miały charakter interdyscyplinarny²⁵.

W początkach epoki brązu zbudowano tu osadę warowną. Broniona była ona wałem drewniano-ziemnym z palisadą, fosą i samą stromizną stoków. Mieszkała w niej ludność grupy pleszowskiej kultury mierzanowskiej (2100–1650 przed Chrystusem), pozostająca pod silnymi

²² M. Walkiewicz, *Głosy spod ziemi*, <https://www.filmweb.pl/reviews/recenzja-filmu-Jaskinia+zapomnianych+sn%C3%B3w-11224> [dostęp: 03.03.2023].

²³ Wszystko o zabytkach w Polsce pod jednym adresem internetowym, <https://geoforum.pl/news/31212/wszystko-o-zabytkach-w-polsce-pod-jednym-adresem-internetowym> [dostęp: 03.03.2023].

²⁴ Zdzisław Cozac, <https://filmpolski.pl/fp/index.php?osoba=1183709> [dostęp: 03.03.2023].

²⁵ *Karpacka Troja. Historia badań*, <https://karpackatroja.pl/karpacka-troja/historia-badan> [dostęp: 03.03.2023].

wpływami zakarpackimi. Ufortyfikowana osada grupy pleszowskiej zajmowała przestrzeń 60 arów, od stron południowej i zachodniej broniona była wałem o ścianach wykonanych z drewna i wewnątrz wypełnionym ziemią. Z pozostałych stron osady broniły bardzo strome stoki i rząd palisady. Brama wjazdowa znajdowała się od strony wysoczyzny zachodniej. W latach 1650–1350 przed Chrystusem żyła tu zakarpacka ludność kultury Otomani-Füzesabony, o bardzo wysokim poziomie cywilizacyjnym. Być może przejęła gród i zasymilowała jego wcześniejszych mieszkańców w sposób pokojowy. Zbudowała ona drogę i bramę wjazdową do grodu, wzmocniła obwarowania, a po ich pożarze odbudowała fortyfikacje i powiększyła osadę, zabezpieczając ją palisadą i fosą od strony najłatwiejszego dostępu. Gród otomański miał prawie 2 hektary powierzchni, składał się z okazałego akropolu i podgrodzia. W tym czasie miały tu miejsce oddziaływania kulturowe wielkich cywilizacji basenu Morza Śródziemnego, ale także od północy docierały wpływy kultury trzcinieckiej. Mamy tu bowiem do czynienia ze znaczącym pradziejowym centrum kulturotwórczym. W czasie ostatnich badań wykopaliskowych stwierdzono tu także ślady pobytu ludności w okresie wpływów rzymskich. We wczesnym średniowieczu, w latach 780–1031 po Chrystusie, znajdował się tu ośrodek lokalnej władzy, a potężny, wieloczołowy gród zajmował ponad 3 ha powierzchni opasanej wałami o łącznej długości 1250 m. Umocnienia grodu w Trzcinicy były wielkimi konstrukcjami inżynieryjnymi naszych przodków²⁶. Projekt *Skansen archeologiczny Karpacka Troja w Trzcinicy – atrakcją turystyczną regionu* został dofinansowany przez Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego kwotą ponad 1 miliona 700 tys. euro. Wsparły go znacząco również Urząd Marszałkowski w Rzeszowie oraz samorządy lokalne. Budowa Skansenu rozpoczęła się w październiku 2007 roku, a zakończona została w listopadzie 2009 roku²⁷.

W innej perspektywie relacje archeologii i filmu ukazuje dokument biograficzny *Moja archeologia* (1995, reż. L. Czołnowski, M. Nekan-da-Trepka). Bohaterem filmu jest nieżyjący już wybitny polski archeolog Konrad Jażdżewski, zajmujący się pradziejami Europy Środkowej i początkami państwa polskiego. W 1932 roku, jako młody pracownik

²⁶ *Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka*, red. J. Gancarski, Krosno 1999.

²⁷ Skansen, <https://karpackatroja.pl/karpacka-troja/skansen> [dostęp: 03.03.2023].

Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, został wydelegowany do badań odsłoniętych przypadkowo w Brześciu Kujawskim grobów kloszowych. Od pierwszych chwil zafascynował go ten region, którego ziemia, jak się później przekonał, w każdym swym skrawku kryła mnóstwo tajemnic. Od lat okoliczni mieszkańcy w czasie orki natrafiali na różne dziwne przedmioty, które znosili do miejscowej szkoły. Dzięki zaangażowaniu K. Jażdżewskiego w okolicach Brześcia wyodrębniono stanowisko archeologiczne, w którym z niezwykłą starannością odsłonięto fragmenty blisko 50 domostw osady kultury lendzielskiej sprzed 3,5–3,2 tys. lat p.n.e. Była to jedna z pierwszych odkrytych osad kultur naddunajskich na terenie Polski. Obok najstarszych śladów wyrobów miedzianych rewelacją na skalę europejską stało się odnalezienie budowli, które dziś określa się w światowej literaturze przedmiotu mianem chat trapezowatych typu brzesko-kujawskiego. Obok tej osady odkryto także ślady 16 innych kultur – od mezolitu po wczesne średniowiecze. Ze względu na ciągłość osadnictwa dla archeologa stanowisko to było prawdziwym skarbem. Kolejnym wielkim odkryciem K. Jażdżewskiego były tzw. grobowce kujawskich olbrzymów, jedne z najstarszych w Europie, powstałe równolegle z piramidami egipskimi. Po wojnie prof. K. Jażdżewski stworzył od podstaw łódzki ośrodek archeologiczny. Liczne obowiązki nie pozwoliły mu kontynuować pracy badawczej na Kujawach, ale prowadzili ją jego uczniowie. Wielu mieszkańców Brześcia do dziś pamięta profesora. Wspominają go nie tylko jako naukowca, ale jako serdecznego, prawego człowieka. Podkreślają też, iż był wielkim przyjacielem dzieci, którym z powagą pokazywał kolejne znaleziska i dla których zawsze nosił w swoich kieszeniach cukierki. W filmie *Moja archeologia* o bohaterze mówią jego wychowankowie, rodzina i współpracownicy. Wykorzystano także nieznane dotąd materiały filmowe zrealizowane przed wojną w Gdańsku, gdzie profesor odkrył krzyże drewniane i bursztynowe, którymi św. Wojciech w X wieku chrzczył rybaków²⁸.

Najnowsze tendencje filmowego dokumentowania archeologii związane są z krótkimi prezentacjami o charakterze popularyzatorskim, umieszczanymi na kanale YouTube. Przykładowo, na stronie internetowej Wydziału Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego dostępne są do obejrzenia następujące, krótkie filmy: *Prezentacja Europejskich Dni*

²⁸ *Moja archeologia*, <https://filmpolski.pl/fp/index.php?film=429573> [dostęp: 03.03.2023].

Archeologii 2022 na grodzisku w Bródnie, Textile Technology in Bronze Age Greece, Cipher from the Past, Sympozja Egejskie: Iconography and Style, Archeological Sciences, Craft and Production i inne²⁹. Podobne produkcje internetowe nawiązują do „rewolucji” cyfrowej w archeologii i jej relacji z mediami cyfrowymi³⁰.

Zakończenie: od filmów archeologicznych do archeologii filmu

Wędrówka poznawcza śladami relacji archeologii i filmu dociera do punktu, w którym przekracza stosowane dotąd pojęcie archeologii. Siegfried Zielinski należy do klasyków współczesnego medioznawstwa, ponieważ zainicjował dyskurs zwany archeologicznym, określając jego współrzędne. S. Zielinski swoją archeologię mediów rozumie jako alternatywną wobec „oficjalnej” historii mediów, pisanej pod dyktando kolejnych wynalazków, których nie byłoby może, gdyby nie przedsięwzięcia marginalne, traktowane przez otoczenie wynalazców jako dziwactwa, odstępstwa od normy. One właśnie zostały omówione, bogato zilustrowane i włączone w szeroki kontekst kulturowy w książce *Archeologia mediów*. Z perspektywy dzisiejszego dynamicznego rozwoju mediów owe marginalizowane przedsięwzięcia okazały się bowiem „prehistorią” naszych czasów. Przygotowały grunt pod eksplozję dwudziestowiecznych przekazników masowych, stanowiąc jej podstawy technologiczne, zwłaszcza zaś mentalne, bo włączyły do dyskursu refleksję nad rolą maszyn widzenia i słyszenia jako aparatów z pogranicza magii i nauki. Wyraźnym spełnieniem tych ongi dziwacznych idei jest dziś praktyka wirtualnej przestrzeni. Autor *Archeologii mediów*, jak archeolog, odkrywa kolejne warstwy przeszłości. Dzieje kultury materialnej spletają się w narracji S. Zielinskiego z dziejami kultury symbolicznej. Archeologia mediów uzupełnia panoramę mediów o utracone bądź zaniechane formy świadomości medialnej z „głębokiej przeszłości”, jak magiczne maszyny obrazowe, latarnia magiczna, aparaty do przybliżania tego, co odległe, *camera obscura* i inne archaiczne urządzenia. Ich repertuar jest niezwykle

²⁹ Archeologia UW, <https://www.youtube.com/channel/UCdHizOCUI1nz1KndZuvLLZg> [dostęp: 03.03.2023].

³⁰ M. Pawleta, R. Zapłata, *Archeologia i nowe media; cyfrowa przyszłość*, w: *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, s. 1169–1174.

bogaty, a nowe media jawią się tu jako już nie tak bardzo nowe, bo mają swoje źródła w sile imaginacji głębokiej przeszłości³¹.

Thomas Elsaesser dokonał przekładu archeologii mediów według podobnych zasad jak S. Zielinski na obszar kina i filmu. Według T. Elsaessera archeologia mediów ma do czynienia z odzyskiwaniem wielorakich źródeł i głęboko zakorzenionych kontekstów tego, co miało być potem znane jako kino. Jednym z metodologicznych zabiegów archeologii mediów i filmu, który odróżnia ją od historii filmu, jest to, że nie ujmuje ona historii jako bezwarunkowo linearnej, jakby była wektorem nieuniknionego postępu w kierunku określonego celu. Wynika to z faktu, że potrzebujemy modeli, które są bardziej wielokierunkowe i wielopostaciowe niż jednokierunkowe, modeli, które będą mogły uchwycić zarówno negatywne, jak i pozytywne sprzężenia zwrotne w rozwoju mediów i myśli filmowej³².

Jak starano się wykazać, oprócz filmowych fantazji archeologicznych, występują przykłady rzetelnego obrazowania archeologii w filmie fabularnym, jeszcze doskonalsze zaś w filmach dokumentalnych. Najdalej posunięta jest archeologiczna metaforyzacja przeszłości mediów i filmu. Wszystkie te wątki łączą się z rolą archeologii we współczesnym społeczeństwie, uspołecznianiem wyników badań i społecznym odbiorem archeologii, jak również jej znaczeniem w świecie społeczeństwa cyfrowego³³. Porównując ze sobą analizowane przykłady, wykorzystane z obiektywnych przyczyn w ograniczonym zakresie, dochodzimy do wniosku, że nasze postępowanie, nawiązujące do formuły koła hermeneutycznego³⁴, prowadziło od przedrozumienia związku archeologii i filmu w kulturze popularnej, wyjaśniania rangi tych relacji w archeologicznych filmach dokumentalnych, aż do właściwego zrozumienia głębokiego, metaforycznego związku archeologii i filmu w koncepcjach S. Zielinskiego i T. Elsaessera³⁵.

³¹ S. Zielinski, *Archeologia mediów*, <https://prospero.e-teatr.pl/nauki-spoeczne/2201-archeologia-mediow.html> [dostęp: 05.03.2023].

³² *Historia filmu jako archeologia mediów. Z Thomasem Elsaesserem rozmawia Fryderyk Kwiatkowski*, https://www.academia.edu/44643548/Historia_filmu_jako_archeologia_mediow_Film_History_as_Media_Archaeology_z_Thomasem_Elsaesserem_rozmawia_Fryderyk_Kwiatkowski [dostęp: 05.03.2023].

³³ M. Pawleta, *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przestrzeni społecznej*, Poznań 2016.

³⁴ K. Rosner, *Wstęp*, w: P. Ricoeur, *Język, tekst, interpretacja*, tłum. P. Graff, Warszawa 1989, s. 42.

³⁵ M. Markiewicz, *Trójwymiarowa wizualizacja grobów odkrytych na halsztackim cmentarzysku w Domasławiu, stan. 10/11/12*, „Przegląd Archeologiczny”, T. 61: 2013, s. 396.

Streszczenie

Artykuł o relacjach między archeologią i filmem stanowi próbę ukazania różnorodnych aspektów tego zagadnienia z wykorzystaniem metod historycznych, porównawczych i antropologicznych. Oprócz filmowych fantazji archeologicznych, występują przykłady rzetelnego obrazowania archeologii w filmie fabularnym. Są one jeszcze doskonalsze w filmach dokumentalnych. Najdalej posunięta jest (nie) oczywistość archeologicznej metafory przeszłości mediów i filmu. Porównując ze sobą wszystkie analizowane przykłady, dochodzimy do wniosku, że nasze postępowanie nawiązywało do formuły koła hermeneutycznego, gdyż prowadziło od wstępnego rozumienia związków archeologii i filmu w kulturze popularnej, poprzez wyjaśnianie rangi tych relacji w archeologicznych filmach dokumentalnych, aż do pogłębionego zrozumienia związku archeologii i filmu we współczesnych koncepcjach archeologii mediów.

Summary

The article on the relations between archeology and film is an attempt to show various aspects of this issue using historical, comparative and anthropological methods. In addition to film archaeological fantasies, there are examples of reliable imaging of archeology in feature films. They are even more exquisite in documentaries. The visualization of archaeological monuments exceeds the framework of a classic film. It falls within the scope of digital technologies and three-dimensional digitization of archaeological objects. The most advanced is the (not) obvious archaeological metaphor of the past of the media and film. Comparing all the analyzed situations, we come to the conclusion that our procedure was based on the formula of the hermeneutic circle, leading from a pre-understanding of the relationship between archeology and film in popular culture, explaining the importance of these relationships in archaeological documentaries and digital imaging of archaeological monuments, to a proper understanding of the relationship between archeology and film in the contemporary concepts of media archaeology.

Słowa kluczowe: archeologia, film, relacje wzajemne

Keywords: archaeology, film, mutual relations

Bibliografia

Literatura

- Bahn P. G., *Archeologia. Przewodnik*, tłum. R. Oracz, Warszawa 2004
- Brezillon M., *Encyklopedia kultur pradziejowych*, tłum. J. Gąsowski, Warszawa 2001
- Johnson J.W.G., *Na bezdrożach teorii ewolucji*, tłum. J. Kempki, Warszawa-Struga 1989
- Kultura Otomani-Füzesabony – rozwój, chronologia, gospodarka, red. J. Gancarski, Krosno 1999
- Loska K., *Encyklopedia filmu science fiction*, Kraków 2004
- Markiewicz M., *Trójwymiarowa wizualizacja grobów odkrytych na halsztackim cmentarzysku w Domasławiu, stan. 10/11/12*, „Przegląd Archeologiczny”, T. 61: 2013
- Pawleta M., *Obrazy przeszłości w narracjach współczesności*, w: *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, Poznań 2012
- Pawleta M., *Przeszłość we współczesności. Studium metodologiczne archeologicznie kreowanej przeszłości w przestrzeni społecznej*, Poznań 2016
- Pawleta M., Zapłata R., *Archeologia i nowe media; cyfrowa przyszłość*, w: *Przeszłość społeczna. Próba konceptualizacji*, red. S. Tabaczyński, A. Marciniak, D. Cyngot, A. Zalewska, Poznań 2012
- Petzinger G. von, *Pierwsze znaki. Najstarsze symbole świata*, tłum. A. Szurek, Kraków 2018
- Piotrowska M., *Rola i znaczenie filmu w popularyzacji historii a kształtowanie społecznej świadomości historycznej*, „Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ, Nauki Humanistyczne”, T. 3: 2016, nr 14
- Rosner K., *Wstęp*, w: P. Ricoeur, *Język, tekst, interpretacja*, tłum. P. Graff, Warszawa 1989

Netografia

- Archeolog genomu: Svante Pääbo, <https://scienceinschool.org/pl/article/2012/paabo-pl/>, [dostęp: 02.03.2023]
- Archeologia UW, <https://www.youtube.com/channel/UCdHizOCUI1nz1Kn-dZuvLLzg>, [dostęp: 03.03.2023]
- Filmy w gatunku: Archeologia, <https://filmaster.com/tag/archeologia/>, [dostęp: 01.03.2023]
- Filmy z największą widownią w polskich kinach, <http://boxoffice-bozg.pl/filmy-z-najwieksza-widownia-w-polskich-kinach-w-latach-80/>, [dostęp: 01.03.2023]

- Historia filmu jako archeologia mediów. Z Thomasem Elsaesserem rozmawia Fryderyk Kwiatkowski, https://www.academia.edu/44643548/Historia_filmu_jako_archeologia_mediow_Film_History_as_Media_Archaeology_z_Thomasem_Elsaesserem_rozmawia_Fryderyk_Kwiatkowski, [dostęp: 05.03.2023]
- Jaskinia Chauveta, https://pl.wikipedia.org/wiki/Jaskinia_Chauveta, [dostęp: 03.03.2023]
- Karpacka Troja. Historia badań, <https://karpackatroja.pl/karpacka-troja/historia-badan>, [dostęp: 03.03.2023]
- Lara Croft: Tomb Raider, <https://filmaster.com/film/lara-croft-tomb-raider/>, [dostęp: 01.03.2023]
- Moja archeologia, <https://filmpolski.pl/fp/index.php?film=429573>, [dostęp: 03.03.2023]
- Skansen, <https://karpackatroja.pl/karpacka-troja/skansen>, [dostęp: 03.03.2023]
- S. Zieliński, Archeologia mediów, <https://prospero.e-teatr.pl/nauki-spoeczne/2201-archeologia-mediow.html>, [dostęp: 05.03.2023]
- Walka o ogień, <https://www.cda.pl/video/110546119d>, [dostęp: 02.03.2023]
- Walka o ogień (film), [https://pl.wikipedia.org/wiki/Walka_o_ogie%C5%84_\(film\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Walka_o_ogie%C5%84_(film)), [dostęp: 02.03.2023]
- Walkiewicz M., Głosy spod ziemi, <https://www.filmweb.pl/reviews/recenzja-filmu-Jaskinia+zapomnianych+sn%C3%B3w-11224>, [dostęp: 03.03.2023]
- Wszystko o zabytkach w Polsce pod jednym adresem internetowym, <https://geoforum.pl/news/31212/wszystko-o-zabytkach-w-polsce-pod-jednym-adresem-internetowym>, [dostęp: 03.03.2023]
- Wykopalka (2021) – recenzja filmu, <https://upflix.pl/aktualnosci/wykopalka-2021-recenzja-filmu-2021-01-30>, [dostęp: 02.03.2023]
- Wykopalka (The Dig) – jak to było z odkryciem w Sutton Hoo?, <https://archeologia.com.pl/wykopalka-the-dig-historia-sutton-hoo/>, [dostęp: 02.03.2023]
- Zdzisław Cozac, <https://filmpolski.pl/fp/index.php?osoba=1183709>, [dostęp: 03.03.2023]
- Zieliński S., Archeologia mediów, <https://prospero.e-teatr.pl/nauki-spoeczne/2201-archeologia-mediow.html>, [dostęp: 05.03.2023]